

Aziz Mahmud Hüdayi
Külliyesi cümle kapısı

Azîz Mahmud Hüdâyi ve Zühdi Halk Edebiyatı

PROF. DR. FİKRET TÜRKMEN

Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Müdürü

Seyyit Mahmud Efendi 1543 yılında Sivrihisar’da doğmuştur. İlk tahsilini de orada gördüğü, daha sonra Nâsır-zâde’nin maiyetine girerek ilme yöneldiği anlaşılmaktadır.

Nâsır-zâde ile birlikte Edirne’ye gelen Seyit Mahmud Efendi daha sonra onunla birlikte Mısır ve Şam kadılıklarında nâib olmuştur.¹

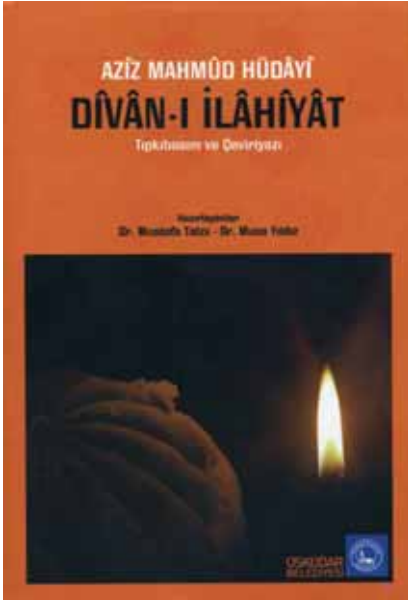
1573’te Bursa’daki Ferhadiye Medresesine Müderris ve Câmî-i Atik Mahkemesine nâib tayin edilir. Verdiği bir hüküm sonunda gördüğü korkunç bir rüya yüzünden, malını mülkünü bırakıp, Kaygan Câmî’inde vaazlarını dinlediği Şeyh Üftade’ye bağlanır.

Hüdâyî’nin hayatında Üftade’nin çok etkisi olmuştur. Üzerinde durmak istediğimiz “Zihdi edebiyat” daha doğrusu Zühdi halk edebiyatı, Üftade tarafından kurulmuş, Hüdâyî tarafından da olgunlaştırılmıştır.

Yunus Emre’den itibaren XVI. yüzyıla kadar yoğun bir şekilde edebiyatımızı etkileyen tasavvuf anlayışı, Anadolu’da kurduğu tekkeler ve zaviyelerle çok kuvvetli bir etki yaratmış, Anadolu ve Balkanların müslümanlaşmasında ve türkleşmesinde önemli rol oynamıştır.

Moğol istilası ile Türkistan’dan Anadolu’ya gelen sufilerin, Orta Asya kaynaklı tarikatlar kurmaları, bu zümrenin kısa bir sürede halk ve hükümdar nezdinde büyük itibar kazanmalarına sebep olur.

Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde, Mevlana Celaleddin-i Rumî, Sadreddin Konevî, Fahreddin Irakî gibi büyük mutasavvıfların yarattığı manevî nüfuz, özellikle Vahdet-i Vücut esasına dayanan anlayış, güçlü bir sanat ortamı da oluşturmuştur. Mûsikiden şiire ve raksa kadar genişleyen bu sanat yelpazesi Ahilik gibi sosyal ve ekonomik boyut da kazanıp toplumda tam bir hakimiyet kurmuştur.

Azîz Mahmud Hüdâyî Divân-ı İlâhîyât adlı eserin günümüz baskısı

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarında bu zümrelerin ne kadar etkili oldukları, hem halkın hem de hükümdarların ve devlet büyüklerinin bu tarikatlara nasıl meyil gösterdiklerini devrin bütün kaynaklarında görmek mümkündür.²

Tasavvufî düşüncenin Yunus Emre'den sonra aynı vadiye ve aynı anlayışla 16. yüzyıla kadar edebiyatımızı tam bir hakimiyet altına aldığını söyleyebiliriz. Tasavvufî halk edebiyatımızın derin, aşka dayalı ve esrarlı güzelliği, Üftade'nin getirdiği yarı aydınlık, hüznü, acı şikâyetlerle dolu, haykırışlı ve imdatlı-medetli yeni bir anlayış ve vadiye yönelir. Bu vadiye Üftade'nin çalışmaları, hedefe ulaşmaya yetmemiştir. Zira Üftade'nin şairlik kabiliyeti, tasavvufî bilgisi kadar güçlü değildir. Bu yüzden zühde dayalı Orta Asya'daki Ahmed Yesevi ekolünü hatırlatan ve tekrardan zevk alan söyleyiş, Üftade ile başlamış, ancak bu söyleyişi kendisinden sonra gelecek ortamlara aktarma işini ve bu anlayışın olgunlaşmasını Hüdâyî tamamlamıştır. Aslında Üftade ve Hüdâyî, kendilerinden önce yaşamış bütün mutassavıf şairlerin söylediklerini tekrar etmişlerdir. M. Halit Bayrı'nın "Üftade" adlı makalesinde verdiği örneklerde bu anlayış açık olarak görülmektedir.

Derdim dermanı sensin yüce sultanım medet!
Canımın cananı sensin yüce sultanım medet!

Dermend Üftade'nin budur muradı daima,
Hep cemalin görmek ister yüce sultanım medet!³

Bir başka şiirinde Üftade,

N'oldun inlersin gönül, aslını mı yad eyledin
Ayrılığın fikredip dert ile feryad eyledin.

şeklinde feryat eder. Bu feryatlar günahkâr olma korkusunu açık olarak ifade etmektedir. Endişe, şer'i emirleri yerine getirememe korkusu, yalvarıp yakarma Üftade'de marazi bir sınırdadır.

Hüdâyî'de edebî yetenek daha fazladır. O şeyhinin yolunu devam ettirmekle birlikte vahdet-i vücût görüşünü de işlemeye devam eder.

Ezelden aşk ile bir yâne geldik,
Hakikat şem'ine pervâne geldik,
Tenezzül eyleyip vahdet ilinde
Bu kesret âlemin seyrâne geldik.

diyebilmektedir.⁴

Hüdâyî, Nazır-zâde'nin yanında Edirne'den Mısır'a gider. Onun yanında tasavvula ilk ciddi temasları başlar. Kendisi de Şeyh Kerimüddin Halvetî'nin irşadıyla muhtelif fikirlerle, (özellikle de Kadiriyye, Şaziliyye ve Bedeviyye gibi), tanışır. Şam'a geldiğinde artık yeni mesleğine hazırlanmış haldedir.⁵

1576'da Bursa Ferhadiye medresesine müderris tayin edilir. Böylece Anadolu'ya tekrar dönen Hüdâyî bir taraftan da Eski Cami'de vaizlik eder. Üftade'ye intisabı da bu yıllarda olur. Üftade'ye intisabı sırasında otuzaltı yaşında olduğu ve üç yıl tam bir inziva hayatı yaşayıp tam bir nefis terbiyesinden geçtiği anlaşılmaktadır. Bu geçiş tamamlandıktan sonra şeyhi, onu doğum yeri olan Sivrihisar'a göndermiş, ancak orada bir yıl kalabilmiş ve şeyhini görmek için tekrar Bursa'ya gelmiş, bir ay sonra da şeyhi Üftade vefat etmiştir. Bu olaydan sonra Hüdâyî, Üsküdar'a gelir. Uzun sayılabilecek bir süre tekke ile uğraşır. Kendi yaptırdığı cami ve tekkede hatiplik yapar. Bu arada Fatih Camii, Mihrimah Camii'nde ve Sultan Ahmed Camii'nde vaazlar verir.

Hüdâyî'nin yaşayışının pürüzsüz ve düzenli olduğuna dair bilgiler bütün kaynaklarda ortak görüştür. Hayatı tanımış ve prensiplerini koymuştur.

M. Halit Bayrı'nın ifadesiyle; "Onun yaşayışı kıvrıksız bir doğrudur." O bunu safha safha ezber bildiği bir kitabı okur gibi, hiç şaşırmaksızın kolaylıkla takip etmiş ve öylece tamamlamıştır.⁶

Hüdâyî, Üftade'nin kuru ve acemi şiirini almış, Anadolu tasavvufunu Orta Asya'ya Ahmed Yesevî'nin hikmetlerindeki dış özelliklere bağlamıştır. Anadolu'da olgunlaşan tasavvuf anlayışındaki hoşgörü, genişlik ve derinlik yerini şer'i yönün ağır bastığı, zühdi bir anlayışa bırakmıştır. Bu açıdan bakıldığında "Zühdi halk edebiyatı"nın kurucusu olarak Üftade'yi görebiliriz. Fakat, onu tamamlayan ve bu edebiyata estetik boyut kazandıran Hüdâyî'dir.

Hüdâyî'nin felsefesindeki Ahmed Yesevî edası, şiirlerinin hemen hemen hepsinde dikkati çeker. Halkı, şeriat hakkında bilgilendirmek, uyarmak ve doğru yolu göstermek için hikmetli söz söylemek Yesevî'nin amacıdır. Hüdâyî de şeriatla uğraşan bilginlerin kervanına katılmış gibidir. Onun şiirlerinin *İlahiyat-ı Hüdâyî* adlı kitapta toplayanlar, onun estetik yönünden çok, bilimsel ve pedagojik yönüne ağırlık verdiğini işaret etmek istemiş olmalıydılar.

Hüdâyî, vahdet-i vücud anlayışına tam olarak bağlıdır. Aynen diğer mutasavvıflarda olduğu gibi, kainatı ayna mertebesinde görme, onda da vardır. Mesela, Cemâline edûp, insanı mirat,
Kemâl-i hüsnünü seyrân eden dost.⁷

derken, başka bir yerde;

Ne sandın sen, alan Hak'tır, veren Hak,
İşiten, söyleyen Hak'tır, gören Hak,

diyebilir. Başka bir şiirinde de;

Tâat ü uzlet bizde yok,
Celvet ü halvet bizde yok,
Şevk ü muhabbet bizde yok,
Nic'olur bizim halimiz.⁸

diyecektir. Bu ruh dalgalanmaları içinde; bir taraftan her şey Haktır derken ve fâilin de Hak olduğunu söylerken, diğer taraftan gönül evini boşaltmadığından, celvetsizlik ve halvetsizlikten şikâyet edecektir. Bu duygu, onda korku yaratacak ve sürekli Hak'tan imdat isteyecektir. Halka fayda sağlamayan maddî ve manevî ilimlerin kıymeti olmadığını söyleyecektir.

Hüdâyî, seferlere katılır, savaşa girer, hatta devlet işlerine karışır. Anadolu mutasavvıflarında ve şiirlerinde rastlamadığımız bu durum, Hüdâyî'deki Bayramîlik tesirinin görüntüsü olmalıdır. Zirâ Bayramîler, hayatın ve cemiyetin içindedirler. Onlarda uzlet yerine celvet hakimdir. "Çamaşır savtı" sanki dinî bir ayın değil de bir imecedir. Celvetilik de zaten onun bir koludur. Ancak, Hüdâyî'nin tesirlerinin devamlı olması, onun fikrinin yanı sıra yaşadığı hayat ve çok yönlü kişiliği ile ilgilidir. Düşüncelerini anlatmak için musikîden de faydalanması onun etkisini artıran önemli bir başka sebeptir. Dîvânındaki 230 ilahiden 77'si bestelenmiş olması da hatta bazı dörtlüklerin ayrı ayrı defalarca bestelenmiş olması da musikînin gücünden faydalanmanın boyutunu göstermektedir.

Ahmed Yesevî'nin halkı uyandırma amacı Hüdâyî'de de vardır demiştik. Böylece ahlakçılık ve züht anlayışının, Orta Asya'daki dar görünen felsefesi, Anadolu'da yeni şartlarda kısmen değişmiş ve genişlemiştir. Ancak yine de imdatlı, medetli ve biraz asabî görüntülü yeni bir edebî ekol ortaya çıkar. Çıkış noktasında aynı olmasına rağmen Yunus ve takipçilerinin yolu ile Hüdâyî'nin yolu, derinlik ve söyleyiş bakımından oldukça farklıdır. Hüdâyî'nin şiirleri için, tasavvuf hisleri yerine dua demek daha doğrudur diyenler çıkmıştır.⁹ Elbette ki söyleyiş bakımından da karşılaştırılmayacak farklılıklar vardır.

Hüdâyî'nin şiirleri başlangıçta Yunus'la, daha sonraları Ahmed Yesevî'yle örtüşür diyebiliriz.

Hüdâyî'de san'at merakı yerine didaktik amaç vardır. Şiirlerinde de şekil bakımından itina görülmez. Hatta estetik yönden başlangıçta söylediği şiirlerle, olgunluk dönemindeki söyledikleri arasında bir ilerleme de fark edilmez. Şiirlerinde inandıklarını halka yaymaktan başka amacı yokmuş hissi vardır. Vezin ve kafiye bakımından da aynı tavrı devam ettirir. Kafiye zayıftır. Ancak, söylediği sözlerin birer sehl-i mümtenî olduğunu, kolay gibi görünen sözleri söyleme-

nin, zannedildiğinin aksine çok zor olduğunu fark ederiz.

Çünkü muradımız sensin
Gayrın sevdasını kaldır
Pak eyle gönül hanesin
Kendi aşkınla doldur

(...)

İster seni canım veli
Neylesün erişmez eli
El sanır aşıkı deli
Kimse bilmez bu ne haldir.¹⁰

gibi şiirlerdeki söyleyiş kolaylığı Yunus'u hatırlatır. Ancak, Hüdâyî'yi Yunus'la değil, Ahmed Yesevî ile birleştirmek aşktan çok zühdde aramak daha doğru olur düşüncesindeyim. Yesevî tarzındaki ahlakçılık ve didaktik anlayışını dışında aşkın yorumunda da ayrı bir vadi söz konusudur.

Aşk, yüce ve ulaşılmaması gereken bir amaç olarak değil, cehennem korkusunun doğurduğu bir ibadet gibi algılanır. Bu anlayışta ilahi aşk kulun tabii vazifesidir. Hak yoluna durmak, Allah'a yalvarmak, telkinde bulunmak temel telakkidir.

Ahmed Yesevî ile Hüdâyî arasındaki bu ortak dünya ve ahiret görüşü, zamanın aynı olmayışı farklılığını da içinde barındırır. Artık ne sosyal çevre, ne İslam hakkındaki bilgiler aynıdır. Ahmed Yesevî'nin üstlendiği içtimai fonksiyonu da Hüdâyî yerine getiremez. O, ancak, Anadolu tasavvufî halk şiirini, tasavvufun "Vahdet-i vücut" görüşünün yanında zühdî görüşü de getirerek, yeni bir vadiye sokar. Zühdî halk edebiyatı dediğimiz yeni bir cereyan doğar. Anadolu halk şiiri geriye döner ve tekrar Ahmed Yesevî ile birleşir.

Üftade'nin;

(...)

Fakat, odu ile ciğer pûryan olup yandı tamam.
Yanmaya kalmadı takat, yüce sultanım medet!
Enbiyanın gurbetine, evliyanın hürmetine
Cümle âşıklar dilinden yüce sultanım medet!¹¹

şiiri ile Hüdâyî'nin;

(...)

Ey gönüller derdine derman eden,
Bir unulmaz derde düştüm ben medet!

(...)

Taşı gevher, toprağı insan eden
Zerreyi gün, katreyi umman eden,
Ey kamu müşkilleri asan eden,
Bir unulmaz derde düştüm ben medet!

şiirindeki fikirler ve söyleyiş özellikleri Ahmed Yesevî'nin,

(...)

Gece gündüz ağladım, hiç durmadan,
Dilden Allah yâdın diyip yorulmadan,
Gözden yaşı akmaz asla bağı yanmadan,
Yaşını alıp şahit kılıp yürür olur.¹²

(...)

Çok ağlayıp çok inle ki rahmı gelsin
Yol şaşırısam, rahmı gelip yola salsam
Hizmet kıl ki, pîr-i mugan elinden tutsun,
Hizmet kılam muradına yeter dostlar.¹³

şiiirlerindeki didaktik eda ile yalvarma, yakarma, Üftade ve Hüdâyî'nin şiiirleri ile paralellik göstermektedir.

Sonuçta, Hüdâyî, şair olarak en coşkun demlerinde bile, şiiiriyetten çok, tasavvufî halk edebiyatını zühdî yöne çeviren, böylece lâ-dinî ya da din dışı konuların da işlenmesine imkan veren bir yenilik getirmiştir. Tasavvufun (vahdet-i vücud) dışında da konuların işlenebileceğini Hüdâyî gösterebilmiştir. Elbette 17. yüzyıl gibi zirve halk şairlerini yetiştiren, din dışı akımın güçlenmesinde başka sebepler de vardır. Ancak bu sebepler içinde Hüdâyî'nin rolünü unutmamak, hatta çok daha derinliğine incelemek gerekir. Günümüze kadar gelen bütün halk şairlerinde Hüdâyî'nin açtığı yolun rolü olduğunu söylersek abartmış olmayız

DİPNOTLAR

¹ Aziz Mahmud Hüdâyî'nin hayatı ilr ilgili geniş bilgi için bkz. Fevziye Abdullah Tansel, Seyit Aziz Mahmud Hüdâyî, *A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XV. Yıl: 1967, s. 1-42; Ziver Tezeren, *Aziz Mahmud Hudayi*, İst. 1987, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., s. 814, Türk Büyükleri Dizisi: 41; Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî –Hayatı Eserleri, Tarikatı* Erkan Yay. İstanbul 2004, s. 42-91.

² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi I*. Ankara 1972. Ayrıca bkz. Aşık Paşazede. *Tarih*. İstanbul 1332 ve özellikle bkz. Ömer Lütfi Barkan, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler. *Vakıflar Dergisi*, II. s. 304.

³ M. Halit Bayrı. “Üftade”. *Halk Şairleri Hakkında Küçük Notlar*. İstanbul 1937, s. 52.

⁴ Prof. Dr. H. Kâmil Yılmaz, *Aziz Mahmud Hüdâyî, Hayatı-Eserleri, Tarikatı*. Erkan Yayınları, İstanbul 2004. s. 98.

⁵ M. Haluk Bayrı. “Hüdâyî”, *a.g.e.*, İstanbul 1937, s. 58.

⁶ M. H. Bayrı, “Hüdâyî”, *a.g.e.*, s. 61.

⁷ Ziver Tezeren, s. 26.

⁸ Ziver Tezeren, s. 27.

⁹ bk. M. Halit Bayrı. “Hüdâyî”, *a.g.e.* s. 71.

¹⁰ M. Halit Bayrı. “Hüdâyî”, *a.g.e.* s. 73.

¹¹ İlhan Demirci. *Hak Aşığı Hz. Üftade*. İstanbul 1980, s. 143.

¹² Kemal Eraslan. *Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, s. XXXVII-8.

¹³ Kemal Eraslan. *age.* s. XXI-6. .